
КУЗНЄЦОВА Н.В.,

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки
ОНУ імені І.І. Мечникова

КУЗНЄЦОВ В.О.,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
ОНУ імені І.І. Мечникова,
м. Одеса, Україна

РОЛЬ УЧЕНИХ ОДЕСЬКОГО (НОВОРОСІЙСЬКОГО) УНІВЕРСИТЕТУ У СТАНОВЛЕННІ Й РОЗВИТКУ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ: М.Я. ГРОТ, М.М. ЛАНГЕ, Г.І. ЧЕЛПАНОВ

У статті представлені результати історико-психологічного і історико-педагогічного аналізу взаємовпливу трьох видатних учених: М. Я. Грота, М.М. Ланге і Г.І. Челпанова на формування поглядів у галузі експериментальної психології. Наводяться біографічні дані стосовно їхнього наукового становлення. Підтверджується факт відкриття першої лабораторії експериментальної психології в Одесі в Новоросійському університеті М.М. Ланге у 1896 р. Доводиться теоретичний характер діяльності Психологічної семінарії, створеної Г.І. Челпановим в університеті Св. Володимира, і експериментальний характер діяльності психологічної лабораторії, створеної М.М. Ланге в ІНУ.

Ключові слова: М.Я. Грот, М.М. Ланге, Г.І. Челпанов, експериментальна психологія.

Статья представляет результаты историко-психологического и историко-педагогического анализа взаимовлияния трех выдающихся ученых: Н.Я. Грота, Н.М. Ланге и Г.И. Челпанова на формирование взглядов в области экспериментальной психологии. Приводятся биографические данные относительно их научного становления. Подтверждается факт открытия

первой лаборатории экспериментальной психологии в Одессе в Новороссийском университете Н.Н. Ланге в 1896 г. Доказывается теоретический характер деятельности Психологической семинарии, созданной Г.И. Челпановым в университете Св. Владимира, и экспериментальный характер деятельности психологической лаборатории, созданной Н.Н. Ланге в ИНУ.

Ключевые слова: Н.Я. Грот, Н.Н. Ланге, Г.И. Челпанов, экспериментальная психология.

The article deals with the results of historico- psychological and historico-pedagogical analysis of interrelation and interinfluence of three outstanding scientists: N.Y. Grot, N.N. Lange and G.I. Chelpanov on the formation of views in experimental psychology. Life record data of their scientific development is provided. The impact of N.Y. Grot, the professor of Novorossiysk University , on the formation of G.I. Chelpanov's philosophical and psychological views is shown. Complicated relations between N.Y.Grot and G.I. Chelpanov, inconsistency of N.N. Lange and G.I. Chelpanov views on the status of experimental psychology as an independent academic discipline and the use of experimental methods in psychology are analyzed. The opening of the first experimental psychology laboratory in Odessa Novorossiysk University by N.N. Lange in 1896 is proved. It differed from the previous laboratories of psychiatric hospitals of medical faculties. The theoretical nature of Psychological seminary that was founded in Saint Vladimir University by G. I. Chelpanov in 1897-1906 is acknowledged. The experimental nature of psychology laboratory founded by N.N. Lange in INU is proved.

Key words: N.Y. Grot, N.N. Lange, G.I. Chelpanov, experimental psychology.

Одеський (Новоросійський) університет став перехрестям життєвих траєкторій трьох видатних учених психологів і філософів, кожен із яких був першопрохідцем у питаннях, пов'язаних зі становленням і розвитком психології, філософії і педагогіки. Микола Якович Грот, який працював професором Імператорського Новоросійського університету (ІНУ) з 1883 р. по 1886 р., почав видавати перший у Російській імперії фаховий журнал «Питання філософії і психології» (1889). Микола Миколайович Ланге працював на різних посадах в ІНУ з 1888 р. до закриття університету у 1920 р., відкрив першу у Російській імперії лабораторію експериментальної психології (1896). Георгій Іванович Челпанов, який був студентом ІНУ (1883 - 1887 р.), відкрив перший у Росії Психологічний інститут (1914).

У науковому становленні талановитих учених було багато спільних рис. Майбутні науковці закінчили історико-філологічні факультети: Санкт-Петербурзького університету - М. Я. Грот (1875) і М. М. Ланге (1882), Новоросійського університету - Г. І. Челпанов (1887). Усі були нагороджені золотими медалями: М. Я. Грот за твір «Спростування Платона і піфагорійців з метафізики Арістотеля», М. М. Ланге за твір «Філософія Лейбніца і його відношення до філософії Локка».

На 4 курсі Г. Челпанов самостійно працював над темою випускного тво-

ру, яку почав розробляти під керівництвом М. Я. Грота. У Послужному списку ординарного професора Георгія Івановича Челпанова зазначено: «По закінченні повного курсу наук історико-філологічного факультету і по нагородженні золотою медаллю за твір на задану факультетом тему: «Про відношення досвіду і мислення у пізнанні в системах Платона і Арістотеля» удостоєний Радою Новоросійського університету ступеня кандидата. 12 грудня 1887 р.» [5, арк. 10]. Він був єдиним із одинадцяти випускників історико-філологічного факультету ІНУ 1887 р., удостоєних золотої медалі [10, с. LXIV].

Науковим керівником М. Я. Грота і М. М. Ланге під час навчання в університеті був професор М. І. Владиславлев, який сприяв формуванню у них інтересу до філософії і психології. Саме М. І. Владиславлев рекомендував М. М. Ланге для підготовки до професорського звання, для чого той був відряджений на два роки за кордон, у Німеччину і Францію, для вивчення по першоджерелах метафізичних поглядів творців німецьких і французьких етичних учнів [2, с. 31].

Вибір Г. І. Челпановим Новоросійського університету для навчання був обумовлений попереднім знайомством з роботами М. Я. Грота, захопленість ними і переходом останнього туди на роботу у 1883 р. Із професорів університету саме М. Я. Грот мав найбільший вплив на його становлення як науковця. Г. І. Челпанов пригадував: «З наяв-

ними російськими науковими силами того часу я був добре обізнаний. Сам дуже схильний тільки до емпіричної психології, я і керівника собі шукав такого. Увага могла зупинитися на М. М. Троїцькому і М. Я. Гроті. З них усі мої симпатії були на стороні М. Я. Грота» [26, с. 188].

Нетерплячий, “провінційний гімназист”, як писав про себе Г. Челпанов, не міг дочекатися офіційної зустрічі в університеті з молодим, але вже досить відомим професором, який щойно приїхав із Ніжина в Одесу. Їх перше знайомство відбулося дома у М. Я. Грота, куди Г. Челпанов відправився з рекомендаційним листом викладача гімназії, яку закінчив у Маріуполі, С. Г. Квітницького, учня М. Я. Грота по Ніжинському інституту [26, с. 189-190]. Ця зустріч справила на Г. І. Челпанова велике враження і визначила не тільки ставлення до М. Я. Грота як людини і вченого, але і вибір історико-філологічного факультету для навчання, і захопленість психологією як наукою, якій він у подальшому присвятив все життя. «Та прірва, яка відділяла провінційного гімназиста від професора з гучним ім'ям, зараз же зникла. Зразу почалась бесіда на тему про психологію, про сучасний її стан, про те, як її слід вивчати та ін. [...] До кінця вечора наша бесіда, яка дуже затягнулася, прийняла настільки інтимний характер, що мені перестало здаватися, що це наша перша бесіда. Я пішов з усвідомленням, що М. Я. виявив по відношенню до мене не просто любов'язність, але що він віднісся до мене з участю» [26, с. 190].

Г. Челпанов брав активну участь у роботі університетського філософського гуртка, яким керував професор М. Я. Грот. Спочатку заняття проводились у Миколи Яковича вдома, потім були перенесені до університету. Сту-

денти писали реферати на різні теми, з приводу яких потім відбувалися жваві дебати. На одному із засідань Г. Челпанов зробив доповідь на тему: «Учіння про простір у Канта і в сучасній психофізіології» [1, с. 39]. Пізніше він згадував: «Про себе скажу, що інтерес до питання простору, яким я згодом так довго займався, народився тут серед суперечок, які велись у аудиторіях Миколаю Яковичем» [26, с. 194]. Можливо, в цих заняттях були ті паростки, які з часом проросли у формі Психологічних семінарій, створених Г. І. Челпановим в Університеті Св. Володимира і Московському університеті.

Розвитку педагогічних здібностей і популяризаторського таланта М. Я. Грота сприяли публічні лекції, які «приваблювали усі верстви населення» в Одесі. «За три роки він прочитав наступні лекції:

«Про свободу волі» - 1884 р.

«Про значення песимізму і оптимізму» - 1884 р.

«Джордано Бруно і пантеїзм» - 1885 р.

«Завдання філософії у зв'язку з учінням Джордано Бруно» - 1885 р.

«Про душу у зв'язку з сучасними учіннями про силу» - 12 січня 1886 р.

«Про межі знання» - 6 березня.

«Чи можливе достовірне знання моральних законів і міцне обґрунтування абсолютних ідей добра і зла» - 3 квітня 1886 р.» [26, с. 192-193].

У спогадах Г. І. Челпанов описав методику підготовки М. Я. Грота до публічних лекцій. «Читав ці лекції він завжди з особливим ентузіазмом і готувався до них з таким же ентузіазмом. За багато часу до публічної лекції він зазвичай позбувався всяких справ і напружено готувався до цієї лекції. Деякий час він жив лише нею. У колі близьких знайомих він попередньо прочитував лекцію. Мені часто дово-

дилось бути присутнім на цих «генеральних репетиціях», і я пам'ятаю, він завжди читав їх з таким захопленням, як коли б читав перед справжньою публікою, так же хвилювався, як на справжній лекції» [26, с. 193].

Аналізуючи системи викладання, які використовував М. Я. Грот в Новоросійському університеті, і в подальшому Г. І. Челпанов в Університеті Св. Володимира і Московському університеті, можна побачити певну наступність. Сама програма, яка була розроблена професором М. Я. Гротом, для талановитого студента Г. Челпанова, була прикладом педагогічної системи, яку останній створив у майбутньому для студентів. «Ретельно розробивши програму, Микола Якович від доступного для розуміння переходив до більш складного, розвиваючи і доповнюючи його. Так почалось фундаментальне вивчення історії грецької філософії, філософських принципів Платона і його учня Арістотеля. Ця система Грота стане у майбутньому основною і у викладацькій практиці Челпанова, сформульована пізніше в його відомому вислові: «Не можна філософствувати без вивчення азбуки філософії!» [1, с. 39].

Але провінційне наукове життя, як характеризував М. Я. Грот одеський період своєї діяльності, не влаштувало його, і він прагнув до Москви. До того ж, згідно статуту університетів 1884 р. філософія втратила свій і до того невисокий статус. «Значення філософії у колі факультетських предметів звелось прямо до нуля. Коло слухачів з філософських предметів зробилося вкрай незначним» [26, с. 195]. У квітні 1886 р. професор М. Я. Грот перейшов до Московського університету. Він не забув талановитого студента Г. Челпанова і неодноразово запрошував його до себе. «За його сприяння збори факультету

визначили Челпанову «спосіб для приготування до наукового ступеню» - відраджень в Московський університет з правом отримання стипендії протягом двох років, а за клопотанням факультету - ще на один рік, чим майбутній учений пізніше і скористався» [1, с. 39].

На початку 1888 р. Г. Челпанов переїхав до Москви, де був призначений асистентом М. Я. Грота по кафедрі філософії Московського університету.

У цьому ж, тобто 1888 р., до Одеси приїхав М. М. Ланге, який був призначений на посаду приват-доцента по кафедрі філософії, тієї кафедри, професором якої ще нещодавно був М. Я. Грот. Цьому призначенню сприяв успішний захист у 1888 р. магістерської дисертації на тему: «Історія моральних ідей XIX сторіччя: Критичні нариси філософських, соціологічних і релігійних теорій моральності».

Докладна характеристика і оцінка діяльності М. М. Ланге в Одесі дана його учнем М. І. Гордієвським. Він справедливо зазначав, що свідоме рішення М. М. Ланге залишитися у провінційній, тоді ще «культурно відсталій» Одесі, було «героїчним вчинком». «Справді, М. М. Ланге знав, що, сидючи в Одесі, він не досягне тих наукових високостей, до яких міг би піднятися, живучи в Москві або Петербурзі. [...] Його не лякала та широка громадсько-просвітня робота, що її від нього вимагала Одеса; навпаки, ця робота його приваблювала» [3, с. 32].

Для всієї одеської професури того часу, відмічав М. І. Гордієвський, типовим було бажання «втекти з Одеси». Інші видатні вчені, які викладали якийсь час в ІНУ (І. М. Сеченов, І. І. Мечников, М. О. Умов, М. І. Кондаков, Ф. І. Успенський, О. І. Кіріпичников, Е. Р. Штерн), за образним висловом М. І. Гордієвського, «...були тільки метеорами, які тільки на короткий час по-

казувалися на одеському небі. Одеса для них була тільки одним із етапів на їх академічному шляху» [3, с. 32]. До цієї групи вчених правомірно можна віднести і М. Я. Грота. На відміну від них багатогранна наукова, педагогічна і громадська діяльність М. М. Ланге в Одесі тривала майже 33 роки, до самої смерті.

Спільним чинником формування наукових поглядів М. Я. Грота, М. М. Ланге і Г. І. Челпанова було знайомство з працями і науковою діяльністю видатного німецького філософа і психолога В. Вундта. «М. Я. Грот, висловлюючи ентузіазм з приводу виникнення експериментальної психології Вундта, сподівався, що цей новий напрям примирить метафізичну психологію (школи Платона, Арістотеля, Декарта, Лейбніца) і емпіричну (школи Локка, Юма, Томаса Ріда, Броуна, Мілля), т. як «експериментальна психологія має справу не з субстанціями і явищами, а з фактами, і факти ці набагато ширші і різноманітніші, ніж психологічні явища, з якими мала справу стара емпірична психологія» [20, с. 55].

В. Вундт зіграв значну роль і в зародженні інтересу до експериментальної психології у М. М. Ланге, який у 1883-1884 рр. знаходився у відрядженні у Німеччині і Франції, де офіційно займався збором матеріалів для магістерської дисертації, а неофіційно стажувався в інституті експериментальної психології при Лейпцігському університеті. «У приватному листуванні М. І. Владиславлев не схвалює його заняття експериментальною психологією і рекомендує звернути увагу на справжню мету його наукового відрядження» [2, с. 32].

Г. І. Челпанов, відряджений від Університету Св. Володимира, провів 11 місяців (20.05.1897 – 20.04.1898) у Психологічному інституті В. Вундта у Лейпцігу [20, с. 55]. З великим інтер-

есом Георгій Іванович брав участь у експериментах, вивчав історію виникнення і розвитку експериментальної психології в Німеччині, ознайомився в оригіналі з усіма науковими роботами В. Вундта і склав детальний перелік усіх його творів [1, с. 47]. Г. І. Челпанов ретельно вивчав улаштування і організацію занять у Психологічному інституті В. Вундта і, безперечно, використав цей досвід при організації Психологічного інституту в Москві.

В історії кожної науки є чинник, який буває важко встановити документально, але який теж є значущим у розвитку наукових ідей. Це відносини між науковцями, які найчастіше є суперечливими і складними. Про ставлення Г. І. Челпанова до свого вчителя можна судити з некрологу «Пам'яті проф. М. Я. Грота», опублікованому у 1899 р. [26, с. 185-188]. Усі визначення Г. І. Челпанова свідчать про його захоплення, повагу і любов до М. Я. Грота. Згадуючи вчителя, він називав його «молодим, гаряче захоплюючимся своєю наукою викладачем», відзначав «надзвичайну гуманність і чуйність» М. Я. Грота, «терплячість» як одну з основних рис його характеру, «популяризаторський талант». Г. І. Челпанов особливо виділяв не тільки взаємну любов професора М. Я. Грота і студентів, але і якості, що характеризували його педагогічний талант: «Він умів не тільки зацікавити, але умів і заставити серйозно працювати. Його величезна заслуга, як учителя, полягала у тому, що він був учителем, який близько стояв до своїх учнів. Він не тільки вчив, але і працював разом зі своїми учнями» [26, с. 186]. Весь текст некролога проникнутий щирою «глибокою скорботою» в зв'язку з «передчасно згаслим життям».

Однак відносини між Г. І. Челпановим і М. Я. Гротом не завжди були простими. Дослідник життя і діяльнос-

ті Г. І. Челпанова М. Аджавенко, ґрунтуючись на листах Георгія Івановича і його дружини Ольги Єпифанівни, які зберігаються в Науковому архіві Психологічного інституту РАО, відзначає ускладнення взаємостосунків, яке виявилось у 1896 р. у зв'язку з підготовкою до захисту магістерської дисертації Г. І. Челпанова: «Їх стосунки в останній час змінилися. Челпанов став помічати з боку Миколи Яковича ретельно приховану нещирість і навіть заздрість. Багато з того, що він робив для свого учня, робилося з метою особистої вигоди і, як писала в одному з листів Ольга Єпифанівна, «для вящего прославления собственной своей osoby (мовою оригінала – Н.К.)» [1, с. 75-76].

Можливо, це була занадто емоційна оцінка їх взаємовідносин. Разом з тим, у спогадах, написаних спеціально для збірника «Микола Якович Грот у нарисах, спогадах і листах товаришів і учнів, друзів і шанувальників», виданого в 1911 р., Г. І. Челпанов розповідав лише про одеський період їх знайомства, хоча вони тісно співпрацювали і всі наступні роки до кончини М. Я. Грота у 1899 р.

Експериментальна психологія на території Російської імперії зароджувалась у досить загострених дискусіях, представниками різних полюсів у яких були М. М. Ланге і Г. І. Челпанов. У підтримку експериментального методу виступив впливовий професор М. Я. Грот. «У доповіді «Основи експериментальної психології», з якою він виступив у Московському психологічному товаристві, Грот висунув завдання розробки власне психологічного експерименту, який повинен, на відміну від експерименту у природознавстві, враховувати свідомість, самосвідомість людини. Грот підтримав ідею Ланге про необхідність заснування психологічних лабораторій при університе-

тах» [6, с. 233].

В історії науки закріпилась думка про те, що М. М. Ланге і Г. І. Челпанов були опонентами стосовно статусу експериментальної психології як самостійної наукової дисципліни і використання експериментальних методів у психології. Вперше дискусія між М. М. Ланге і Г. І. Челпановим стосовно цих питань виникла у 1890 р. і періодично поновлювалась протягом багатьох років. Після знайомства з діяльністю психологічної лабораторії В. Вундта М. М. Ланге сам розпочав експериментальні дослідження, результати яких були опубліковані. Г. І. Челпанов виступив з різкою критикою позиції М. М. Ланге і його висновків у статті «З приводу статей М. Ланге», надрукованої у новому журналі «Питання філософії і психології», започаткованому М. Я. Гротом [27]. У наступному номері журналу вийшла у відповідь стаття М. Ланге [9] і знову відповідна стаття Г. І. Челпанова [23].

Дискусія між відомими вченими оновила у 1894 р. після захисту М. М. Ланге у Московському університеті дисертації на здобуття ступеня доктора філософії на тему: «Психологічні дослідження. Закон перцепції. Теорія вольової уваги». У своєму вступному слові «Про значення експерименту у сучасній психології» М. М. Ланге розвивав думку про те, що «(...) до вивчення психологічних проблем необхідно прикласти той точний експеримент, який дав настільки блискучі результати у галузі природознавства; і що, зробивши це, використавши до психології експеримент, ми можемо піднести її до такої досконалості, перетворивши її у таку позитивну науку, якою вона ще ніколи не була» [8].

18 січня 1891 р. Г. І. Челпанов був затверджений приват-доцентом історико-філологічного факультету

Московського університету, де протягом року викладав філософію. Але оскільки всі 12 посад ординарних і 5 екстраординарних професорів були заповнені, і навіть захист магістерської дисертації не дозволив би отримати посаду екстраординарного професора, Г. І. Челпанов вирішив перейти в інший університет.

По дві вакансії на історико-філологічних факультетах мали університети Св. Володимира і Новоросійський. Г. І. Челпанов вибрав університет Св. Володимира. «Важко сказати, чому він зробив такий вибір. Документальних свідчень з цього приводу немає. Здавалося б, випускник Новоросійського університету мав би повернутися в Одесу. Але цього не відбулося. Можливо, тому що там у приват-доцентах ходив той самий М. М. Ланге, з яким Челпанов вступив у дискусію в журнальній статті...» [1, с. 66].

У 1896 р. Г. І. Челпанов опублікував працю «Проблема сприйняття простору», на яку М. Я. Грот написав рецензію. Ця праця була захищена Г. І. Челпановим у якості дисертації у Московському університеті, за що йому було присвоєно ступінь магістра філософії. М. Я. Грот характеризував працю Челпанова як «велику монографію з питання, яке ще ні разу не підлягало спеціальній розробці у російській філософській літературі» [4, с. 651]. М. Я. Грот зазначав, що Г. І. Челпанов «(...) виявляє солідну ерудицію і добросовісне прагнення вичерпати проблему до кінця і у всіх деталях».

Разом з тим, рецензент відмітив у праці «деякі значні недоліки» і «суттєві огріхи у плані розробки і в самому виконанні філософського завдання, яке поставив перед собою автор» [4, с. 652]. З точки зору М. Я. Грота, спочатку слід було викласти розуміння проблеми сприйняття простору з філософської

(теоретико-пізнавальної, гносеологічної) позиції, а вже потім перейти до дослідження проблеми з точки зору психології. Як наслідок цього, М. Я. Грот зазначив «деяку плутанину» у використанні термінів «нативізм», «генетизм» і «емпіризм» [4, с. 653]. Крім цього, зазначав М. Я. Грот, Г. І. Челпанову не варто було відкидати необхідність «широкого використання експериментальних прийомів у вирішенні проблеми», між тим, як він «весь час розбирається у чужих експериментах і на взаємному співставленні їх будує свою теорію», не намагаючись «доповнити чужі досліди своїми власними» [4, с. 654]. М. Я. Грот чітко сформулював власну позицію відносно ступеня доказовості експерименту і теоретичних міркувань: «Тільки експериментальним методом можна здобути тверду основу для остаточного вирішення дискусії між генетистами і нативістами в учінні про елементи просторового сприйняття, і всі теоретичні міркування здатні лише посилювати вірогідність тієї чи іншої гіпотези, не даючи достатнього матеріалу для вирішення питання» [4, с. 655].

Таким чином, можна констатувати розходження позицій М. Я. Грота і Г. І. Челпанова стосовно місця і ролі експерименту в психології, того ж питання, що стало свого часу предметом дискусії між М. М. Ланге і Г. І. Челпановим, яка поновлювалася і в майбутньому.

В історії освіти і науки дискусійним залишається питання пріоритету відкриття першої лабораторії експериментальної психології серед двох українських університетів, що знаходились на території Російської імперії. Архівні документи, матеріали МНО, звіти про діяльність Новоросійського університету і університету Св. Володимира, матеріали Вчених рад цих університетів дозволяють реконструювати

хронологію подій.

У 1895 р. після успішного захисту докторської дисертації і отримання звання професора М. М. Ланге подав клопотання до Міністерства народної освіти про заснування кабінету експериментальної психології при Новоросійському університеті, на що він просив виділити 4 000 руб. Записка М. М. Ланге була розіслана до Московського, Петербурзького університетів і Університету Св. Володимира для обговорення.

У Московському університеті для розгляду цього питання була створена комісія у складі М. Я. Грота, Л. М. Лопатіна, С. М. Трубецького і О. С. Белкіна [11, арк. 24]. Лист М. Я. Грота від 12 березня 1895 р. свідчить про його повну підтримку клопотання М. М. Ланге [11, арк. 22-23]. У цьому листі, крім того, М. Я. Грот повідомляє, що за наполягання М. М. Троїцького у висновку комісії додали про необхідність відкриття аналогічного кабінету і у Московському університеті. Саме ця пропозиція затягнула вирішення прохання М. М. Ланге і в кінці кінців після тривалого обговорення вже двох клопотань (Новоросійського і Московського університетів) – обидва були відхилені.

«Міністерство, проте, асигнувало 500 руб. на особисті заняття професора М. М. Ланге, і це поклало початок придбанню деяких приладів і інструментів. Допомогло також сприяння професора кафедри фізіології Б. Ф. Веріго. Після довгих турбот М. М. Ланге вдалося отримати дозвіл на відкриття лабораторії на приватні кошти, які він зібрав, користуючись своїми значними зв'язками і впливом» [2, с. 21-22].

Перша в Російській імперії лабораторія експериментальної психології була відкрита в Імператорському Новоросійському університеті у 1896 р. За домовленістю з професором Б. Ф. Ве-

ріго у приміщенні фізіологічної лабораторії було відведено дві кімнати для облаштування кабінету експериментальної психології. У щорічних звітах про стан і діяльність ІНУ кабінет експериментальної психології був представлений як навчально-допоміжний заклад історико-філологічного факультету, що знаходиться у завідуванні ординарного професора М. М. Ланге.

На засіданні Ради університету Св. Володимира 24 лютого 1895 р. слухали «пропозицію Попечителя Київського навчального округу від 19 лютого 1895 р. за № 1224 про розгляд і обговорення у Раді Університету Св. Володимира надісланої п. Міністром Народної Освіти від 22 січня того ж року за № 1746 копії з заяви історико-філологічного факультету одного з Університетів про заснування при факультеті «Кабінету експериментальної психології» [18, с. 5]. Очевидно, хоча це і не називається у тексті протоколу, що мова іде про клопотання професора М. М. Ланге. Для обговорення питання, як і у Московському університеті, теж була створена спеціальна комісія, до складу якої увійшли ординарний професор Сікорський, екстраординарні професори Де-Метц і Гіляров, приват-доценти Курчинський, Челпанов і Трубецької [18, с. 5].

Дозвіл на відкриття Психологічної семінарії в університеті Св. Володимира був отриманий наприкінці 1897 р. На засіданні Ради університету 27 березня 1898 р. була заслухана пропозиція п. Попечителя Київського навчального округу від 29 грудня 1897 р. про те, що «п. Товариш Міністра від 16 грудня за № 32783 дозволив заснувати психологічну семінарію при кафедрі філософії, згідно клопотання професорів її, Гілярова і Челпанова, з призначенням на щорічне утримання цієї семінарії по 250 руб. із спеціальних

коштів Університету» [18, с. 7].

Відкриттю Психологічної семінарії передував семінар з філософії, який проводив Г. І. Челпанов. Семінарія стала «центром світоглядного становлення вчених, які дещо пізніше безпосередньо обумовили розвиток психологічної і філософської вітчизняної думки. Серед тих, хто брав участь у роботі Челпанівського семінару, - Г. Шпет, В. Зеньковський, О. Посев, М. Рибніков, П. Блонський та ін.» [20, с. 14].

Учень Г. І. Челпанова по Університету Св. Володимира, у майбутньому видатний філософ, психолог і педагог В. В. Зеньковський, який на відміну від П.П. Блонського і К. М. Корнілова зберіг відданість своєму вчителю на все життя, незважаючи на всі соціально-політичні трансформації, згадував: «У Київський період діяльності Челпанов виділювся винятковим педагогічним талантом – у публічних лекціях, які відбувалися у завжди переповненій актовій залі Університету, в організації чудового філософського семінару, нарешті, в організації психологічної лабораторії» [7, с. 243].

Аналіз звітів Г. І. Челпанова про роботу Психологічної семінарії у 1897 – 1906 рр. дозволяє зробити висновок про теоретичний характер її діяльності. Основними темами занять у Семінарії, які планувались на кожне півріччя, були: «Критика філософського матеріалізму», «Основні питання емпіричної психології», «Про свободу волі», «Розбір основних пунктів психології Вундта», «Сучасні учіння про душу», «Теорія пізнання Канта», «Про реальність зовнішнього світу», «Основні питання етики», «Про основні напрями в теорії пізнання», «Проблема причинності», «Взаємодія між фізичними і психічними явищами», «Про основи етики» [24, 25]. Крім того немає свідчень про наявність і використання в Психологічній

семінарії Університету Св. Володимира спеціального обладнання для проведення експериментальних досліджень.

Аналіз щорічних звітів про стан і діяльність ІНУ свідчить, що, починаючи з відкриття кабінету експериментальної психології у 1896 р., він постійно поповнювався приладами. Так, у 1902 р. кабінет поповнився «14 приладами в 17 екземплярах на суму 1042 р. 21 к. і має зараз 58 інструментів в 63 екземплярах, усього на суму 3062 р. 38 к., 11 книг і 6 предметів меблів» [15, с. 12]. У 1903 р. «кабінетом придбано 10 нових інструментів, усього на суму 239 р. Тепер він має 73 інструмента, 16 книг і 6 предметів меблів. Усього майно кабінету оцінюється у 3301 р. 38 к.» [14, с. 39].

Експериментальний характер діяльності психологічної лабораторії ІНУ підтверджує звіт ординарного професора М. М. Ланге про спеціальні практичні заняття з психології для студентів історико-філологічного факультету за 1910 р. Заняття «полягають у вирішенні студентами послідовного ряду експериментальних задач з психології, що поступово ускладнюються, і проводяться в кабінеті експериментальної психології. [...] Звіти ці спільно обговорюються і, у випадку числового характеру, підлягають загальній статистичній обробці. [...] Протягом осіннього семестру були дані наступні завдання: визначення кутової величини і форми сліпої плями в оці, визначення меж видимості головних кольорів у боковому зорі (периметрія сітківки ока), визначення точності окоміра, визначення різничної чутливості до вагів, що піднімаються, за методом ледь помітної різниці, теж стосовно слуху, вивчення метода середньої різниці у ділянці відчуття ваги, вивчення метода середньої помилки у ділянці відчуття руху (кінестенія руки), визначення на шкірі точок тиску (естезіометром), ви-

вчення метода «правильних і помилкових випадків» у ділянці окоміра та ін.» [13, с. 58-59].

Таким чином, за сукупністю ознак, а саме: хронологією подій, матеріально-технічною базою, зокрема, наявністю відповідного обладнання, тематикою занять зі студентами, можна підтвердити факт відкриття першої серед Російських Імператорських університетів лабораторії експериментальної психології в Новоросійському університеті професором М. М. Ланге. Інші психологічні лабораторії, наприклад, В. М. Бехтерева при Казанському університеті, О. О. Токарського при Московському університеті створювались при психіатричних клініках медичних факультетів і використовувались переважно для практичної підготовки лікарів-психіатрів.

У 1907 р. Г. І. Челпанов переїжджає до Москви і в Московському університеті теж створює психологічний семінарій, у якому проводились оригінальні експериментальні і методичні дослідження. Учений склав програму досліджень семінарія, а потім Психологічного інституту, яка лягла в основу створеного ним «Курсу експериментальної психології» [19, с. 52].

В силу тематики наукової діяльності М. М. Ланге і Г. І. Челпанов були причетні до проведення психологічних з'їздів. До 1917 р. в Росії їх відбулося п'ять. Хоча вони мали різні назви, це не вплинуло на їх програми і характер діяльності. Усі вони були проведені у Санкт-Петербурзі. Два перших називались з'їздами з педагогічної психології (1906, 1909). Три наступних йменувались з'їздами з експериментальної педагогіки (1910, 1913, 1916). Основними питаннями, що обговорювались на з'їздах, були «питання про взаємовідносини між педагогікою і психологією, про роль експерименту у психологіч-

них дослідженнях, про викладання психології у середніх навчальних закладах, проблеми виявлення індивідуальних відмінностей у сфері здібностей (зокрема, питання про тести і їх оцінку)» [16, с. 194].

У 1909 р. на Другому всеросійському з'їзді з педагогічної психології відбулася відома дискусія між професорами Г. І. Челпановим і М. М. Ланге. Доповідь Г. І. Челпанова була спрямована проти тенденції недооцінки теорії у психологічних дослідженнях. Він зазначав, що «(...) не можна говорити, що є дві психології. Є тільки одна психологія; експериментальної психології, як особливої наукової дисципліни, зовсім не існує, а є тільки експериментальні методи дослідження» [22, с. 57]. Виступаючи першим у дискусії за доповіддю Г. І. Челпанова, М. М. Ланге вітав його відвертий, хоча і різкий виступ. Вчений відстоював необхідність серйозного методологічного обґрунтування експериментального дослідження і його правильної організації. М. М. Ланге підкреслив неправильність протиставлення експериментальної психології теоретичній «бо експериментальна психологія є разом з тим і теоретичною [...], таке протиставлення скоріше за все може привести до старих часів, коли психологічні теорії створювались без достатнього фактичного їх обґрунтування...» [22, с. 70].

Хоча вчені стояли на різних позиціях стосовно статусу експериментальної психології, на першому публічному засіданні Товариства експериментальної педагогіки (1909) під головуванням О. П. Нечаєва обидва: і М. М. Ланге, і Г. І. Челпанов були обрані почесними членами цього товариства «як особи, які своїми роботами, використанням точних методів до вивчення людини як предмета виховання, сприяли розвитку експериментальної педагогіки

у Росії» [22, с. 383-384]. На з'їзді у 1910 р. Г. І. Челпанов не був присутнім, але відгукнувся на проблему відносин між педагогікою і психологією, яка на ньому обговорювалася, працею «Що потрібно знати педагогу з психології».

З 1907 по 1923 рр. Г. І. Челпанов очолював кафедру філософії Московського університету, якою з 1886 по 1899 рр. керував М. Я. Грот. У 1912 р. Г. І. Челпанов створив, а у 1914 р. офіційно відкрився у Москві Психологічний інститут імені Л. Г. Щукіної – перший у Російській імперії науково-освітній заклад такого профілю. Його проект створювався на основі узагальнення досвіду подібних закладів у Німеччині і США, які Г. І. Челпанов особисто вивчав.

Безумовно талановитим організатором у галузі науки і освіти був і М. М. Ланге. Крім започаткованої лабораторії експериментальної психології, нових запроваджених ним психологічних і педагогічних курсів і форм занять зі студентами за його ініціативою і при участі створеного ним гуртка професорів Новоросійського університету у 1903 р. в Одесі були відкриті Жіночі педагогічні курси, які у 1906 р. були реорганізовані у Вищі жіночі курси. Це був перший на Півдні України і Росії вищий навчальний заклад для жінок. Але у 1908 р. М. М. Ланге було усунуто від керівництва курсами за відмову підписатися під циркулярним розпорядженням МНО, яким заборонялося службовцям брати участь у протиурядових партіях.

Сумну аналогію констатуємо і в долі Г. І. Челпанова. У 1923 р. у результаті «чистки складу професорів і викладачів» Г. І. Челпанов був усунений від керівництва і звільнений зі створеного ним Психологічного інституту імені Л. Г. Щукіної.

М. М. Ланге і Г. І. Челпанов достатню увагу приділяли питанням,

пов'язаним з викладанням психології і педагогіки у школах, гімназіях і університетах. Г. І. Челпанову належать роботи: «Про постановку викладання психології у середній школі», «Про стан психології в російських університетах». Він відстоював право психології бути самостійною наукою і не викладатися як частина філософії або біології, розробляв питання створення окремої кафедри психології в університеті. М. М. Ланге за власною ініціативою, починаючи з 1894/1895 н.р., поряд з філософією і психологією читав в університеті педагогічні курси. Він розробив програми і тексти лекцій з історії педагогіки і дидактики, постійно їх удосконалював. У роботі «До питання про викладання педагогіки у жіночих гімназіях» М. М. Ланге сформулював історико-критичний принцип побудови курсу педагогіки, який був новаторським для вітчизняної педагогіки і якого він дотримувався постійно. Він обґрунтовував необхідність створення в університетах окремих кафедр педагогіки.

М. Я. Грота, М. М. Ланге і Г. І. Челпанова об'єднують моральні риси найвищої проби, а також педагогічний, організаторський і популяризаторський талант, який відмічали їх студенти, колеги і більш широке коло шанувальників. Ось як про ці риси Г. І. Челпанова писали у посвяті його учні: «Георгій Іванович виховував нас і своєю особистістю. Ми бачимо в ньому зразок енергії, працездатності, педагогічного і організаторського таланту. Ми бачимо в ньому зразок усвідомлення обов'язку перед наукою і філософською культурою батьківщини. Ми цінуємо в ньому постійну увагу до його учнів» [21, с. 701].

Порівнюємо ці слова зі зверненням курсисток першого випуску Одеських вищих жіночих курсів до М. М. Лан-

ге, які були розміщені у подарунковій адресі, врученій йому у 1908 р. «Протягом усього часу Вашого керівництва курсами, Ви ніколи не були директором-начальником, завжди директором-наставником, директором-керівником. Ви завжди стояли на сторожі наших інтересів, Ви приймали до серця і наші радощі, і наші печалі. Ваша уважна чуйність, сердечна турботливість, Ваше щире бажання допомогти кожній з нас зробили Вас близькою і рідною нам людиною. Ви створили ту надзвичайну атмосферу тепла і взаємної довіри, якою вирізняються наші курси» [12, арк. 1]. Як бачимо, створені учнями портрети вчених як педагогів досить подібні.

Таким чином, становлення і розвиток вітчизняної експериментальної психології у II половині XIX – на початку XX століття відбувалося у досить загострених дискусіях. Одним із пер-

ших прихильників експериментальної психології був професор М. Я. Грот. Він підтримував ідею професора М. М. Ланге про відкриття психологічних лабораторій при університетах. М. М. Ланге вважається засновником експериментальної психології в Україні і Росії. Шлях, який пройшов Г. І. Челпанов від теоретично спрямованої Психологічної семінарії в Університеті Св. Володимира до відкриття Психологічного інституту в Москві, свідчить про еволюцію його поглядів стосовно місця і ролі експериментальних методів у психології. М. Я. Грот, М. М. Ланге, Г. І. Челпанов, чії лінії життя іноді суперечливо перетиналися, а часом йшли в одному напрямку, залишили вагомий і яскравий слід в історії становлення і розвитку експериментальної психології, філософії і педагогіки, що, на жаль, ще не отримало належного визнання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аджавенко Н. К. Георгий Челпанов. Жизненный путь и научный подвиг / Н.К. Аджавенко. – Мариуполь: ЧАО «Газета «Приазовский рабочий», 2012. – 256 с.
2. Акимова Л. Н. Становление и развитие отечественной экспериментальной психологии (на материале Южноукраинского региона) / Л.Н. Акимова: Дисс. на соиск. уч. степ. канд. психол. наук. – Одесса, 2001. – 187 с.
3. Гордієвський М. І. Наукова й громадсько-педагогічна діяльність професора М. М. Ланге / М.І. Гордієвський // Записки Одеського наукового при ВУАН товариства. – 1930. – Секція педагогічна. – № 1. – С. 1-47.
4. Грот Н. Я. Рец. на кн.: Г. И. Челпанов Проблема восприятия пространства в связи с учением об априорности и врожденности. Ч. 1. Представление пространства с точки зрения психологии / Н.Я. Грот. – Киев, 1896 // Вопросы философии и психологии. – 1896. – Кн. 35. – С. 651-656.
5. ДА м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 345. – Спр. 108. – Арк. 8-12.
6. Ждан А. Н. История психологии / А. Н. Ждан. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
7. Зеньковский В. В. История русской философии / В.В. Зеньковский. – Т. 2. – Ч. 1. – Л.: Эго, 1991.
8. Ланге Н. Н. О значении эксперимента в современной психологии / Н. Н. Ланге // Вопросы философии и психологии. – 1894. – Кн. 24 (4). – С. 564-617.
9. Ланге Н. Н. Ответ г. Е. Челпанову / Н. Н. Ланге // Вопросы философии и психологии. – 1891. – Кн. 8. – С. 90-93.

10. Маркевич А. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: историческая записка и академические списки / А.Маркевич. – Одесса, 1890. – 734 с.
11. НБ ОНУ, ВРКіР. Архів М. М. Ланге. – Карт. 31. – Од. зб. 287. – Арк. 22-24.
12. НБ ОНУ, ВРКіР. Архів М. М. Ланге. – Карт. 39. – Од. зб. 284. – Арк. 21.
13. Отчет ординарного профессора Н. Н. Ланге о практических занятиях со студентами в 1910 году // Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1910 год. – Одесса, 1911. – С. 58–61.
14. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1903 г. – Одесса, 1904. – 191 с.
15. Отчет о состоянии Императорского Новороссийского университета за 1902 г. – Одесса, 1903. – 60 с.
16. Педагогическая энциклопедия. – Т. 4. – М.: Сов. Энциклопедия, 1968. – 911 с.
17. Протокол заседания Совета Императорского Университета Св. Владимира. 24 февраля 1895 г. // Университетские известия. – 1897. – № 8. – С. 1–15.
18. Протокол заседания Совета Императорского Университета Св. Владимира. 27 марта 1898 г. // Университетские известия. – 1899. – № 6. – С. 1–14.
19. Радзиховский Л.А. Г.И. Челпанов - организатор психологического института / Л.А. Радзиховский // Вопросы психологии. – 1982. – № 5. – С. 47–60.
20. Роменец В. А., Маноха И. П., Бреусенко А. А. Г.И. Челпанов: период профессорства в Университете Св. Владимира (г. Киев, 1892-1907 г.г.) / В.А. Роменец, И.П. Маноха, А.А. Бреусенко. – К.: «Гнозис», 2000. – 270 с.
21. Роменец В.А. Історія психології: ХІХ – поч. ХХ ст. / В.А. Роменець. – К.: Либідь, 2007. – 832 с.
22. Труды второго всероссийского съезда по педагогической психологии в Санкт-Петербурге в 1909 г. (1 – 5 июня). – С.-Петербург, 1910. – 401 с.
23. Челпанов Г. И. Возражение на предыдущую заметку / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – 1891. – Кн. 8. (4, III). – С. 93-95.
24. Челпанов Г. И. Отчет о деятельности Психологической семинарии при Университете Св. Владимира за 1897 – 1902 годы / Г.И. Челпанов // Труды Психологической семинарии при Университете Св. Владимира. Философские исследования, обзоры и проч. – 1904. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 1–11.
25. Челпанов Г. И. Отчет о деятельности Психологической семинарии при Университете Св. Владимира за 1902 – 1906 годы / Г.И. Челпанов // Университетские Известия– 1907. – № 3. – С. 1–11.
26. Челпанов Г. И. Памяти проф. Н. Я. Грота / Г.И. Челпанов // Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей. – С.-Петербург, 1911. – С. 185–196.
27. Челпанов Г. И. По поводу статей Н. Н. Ланге [«Элементы воли»] / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – 1891. – Кн. 7. (3, IV). – С. 92-98.